

THEOLOGIE VOLGENS LUTHER

Lezing door Ad van der Dussen in het kader van Theologische Studiebegeleiding

Al zou ik honderd jaar over God prediken, hoe vriendelijk en goed Hij is en hoe Hij de mens helpt, en ik heb dat nog niet door de ervaring geproefd, dan is het alles nog niets.

Maarten Luther, aangehaald bij W. van 't Spijker, *Luther; Belofte en ervaring*, Goes 1983, 117

Niet hij is waard een theoloog genoemd te worden, die Gods onzichtbare wezen door zijn werken waarneemt en verstaat,

maar hij die dat wat van Gods wezen zichtbaar en de wereld toegewend is, als door kruis en lijden zichtbaar gemaakt begrijpt.

Maarten Luther, Heidelberg Disputatie, These 19 en 20

God wil, dat wij door de Schrift Christus leren kennen in de Geest. Maar hoe legt Hij dat aan? Hij werpt u in armoede, smaad, schande, honger, dorst en gewetensnood.

Maarten Luther, aangehaald bij W.J. Kooiman, *Luther en de bijbel*, Baarn 1977³, 178

God is een gloeiende bakoven vol liefde.

Maarten Luther, aangehaald bij G. Ebeling, *Luther, Einführung in sein Denken*, Tübingen 1981⁴, 309

Inleiding

Weinig protestants christenen in Nederland zullen nooit van Maarten Luther gehoord hebben. Wat weet men zo al over hem te vertellen? Allereerst natuurlijk dat hij de man is die de beslissende stoot gegeven heeft tot de Reformatie. Heeft hij niet op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen aangebracht op de deur van de slotkapel te Wittenberg? Bekend is ook het verhaal van zijn optreden op de rijksdag te Worms in 1521, waar hij de legendarische woorden zou hebben gesproken: "Hier sta ik, ik kan niet anders!" Menigeen heeft ook nog gehoord van zijn verblijf op de Wartburg, van zijn beroemde lied 'Een vaste burcht is onze God', en van zijn belangrijke bijbelvertaling. Verder is Luther de geschiedenis ingegaan als de man van 'gerechtvaardigd door het geloof alleen': een mens wordt niet door zijn goede werken gered, maar door zijn geloof. Als ik me niet vergis houdt daarmee de doorsnee-kennis van Luther ongeveer op. Het eigenaardige is, dat de meeste theologisch gevormde protestantse christenen in Nederland er niet zo heel veel aan toe weten te voegen. Algemeen bekend is wel dat Luther lelijk gedaan heeft over de brief van Jakobus, en - niet te vergeten - over de Joden. Ook van zijn twee-rijken-leer en zijn beschouwingen over het avondmaal is men globaal op de hoogte. Maar verder is de kennis van Luthers theologie bij de meeste gereformeerde predikanten en theologen beperkt.

Vanuit mijn eigen ervaring zeg ik: jammer! Want sinds ik wat intensiever kennis gemaakt heb met de theologie van Luther, heb ik belangrijke theologen uit later tijd (Bultmann, Bonhoeffer, Ebeling enzovoorts) beter leren plaatsen. Maar vooral - en daar wil ik in deze lezing de nadruk op leggen - heb ik een bron van inspiratie gevonden voor mijn werk als dominee. Het begon met een boek dat mij opgegeven werd in het kader van mijn doctoraal-studie: de dissertatie van J.T. Bakker, *Coram Deo* (1956). Er ging een wereld voor mij open toen ik dat boek bestudeerde! Daarna heb ik allerhande boeken en artikelen over Luther gelezen. En natuurlijk Luther zelf: zijn Grote Catechismus, een aantal van zijn tractaten (onder andere *Over de vrijheid van een christenmens*), en niet te vergeten zijn commentaren op bijbelboeken. Bijna altijd vind ik daar wel iets in dat me helpt een tekst beter te verstaan en uit te leggen. Daarbij blijf ik als een 'dilettant' met Luther bezig ben - een dilettant in de letterlijke zin van het woord: liefhebber. Ik ben allesbehalve een Luther-kenner, en heb in deze lezing ook niet de pretentie 'de' theologie van Luther te presenteren. Veeleer wil ik wat overbrengen van dingen die mij geraakt hebben. Mijn doel is bereikt, als ik daarmee belangstelling opwek voor een theoloog, die in denkracht, diepzinnigheid, warmte en vroomheid tot de allergrootsten behoort.

Nog een enkele opmerking over de opbouw van deze lezing. Luther is als theoloog de tegenpool geweest van een systeembouwer. Hij heeft zeer veel geschreven, maar geen dogmatiek. Daarvoor is hij een veel te flitsend denker geweest; hij zag zijn taak ook puur in het uitleggen van de Heilige Schrift, en achtte het ondenkbaar om haar inhoud om te vormen tot een uitgebalanceerde denk-constructie. Zijn werk is bovendien versnipperd over een onafzienbare reeks kleinere geschriften, waarmee hij veelal op concrete situaties inspeelde. De meest voor de hand liggende manier om zijn denken te introduceren is dan ook, om items en motieven aan de orde te stellen die in zijn werk voortdurend aan de orde komen. Ik kies het thema 'theologie volgens Luther', waarbij enkele centrale thema's uit zijn denken belicht zullen worden. Na deze *Inleiding* volgen de paragrafen

- a. theologie en filosofie
- b. theologie en ervaring
- c. de hermeneutische cirkel
- d. de professionaliteit van de theoloog
- e. theologia gloriae
- f. theologia crucis

Tenslotte nog enkele leestips. De beste inleiding tot Luther is mijns inziens het inmiddels vermaarde boek van Gerhard Ebeling, *Luther, Einführung in sein Denken*, Tübingen 1981⁴ (ISBN 3-16-143581-8). Degelijk, maar wat schools is W. van 't Spijker, *Luther, Belofte en ervaring*, Goes 1983, 117 (ISBN 90-6047-860-5). Zeer informatief is B. Lohse, die een uitstekende samenvatting van Luthers theologie geeft met literatuuropgave: *Luthers Theologie*, Göttingen 1995 (ISBN 3-525-52197-9).

Zelf heb ik introducerende artikelen over Luther geschreven in *Opbouw*, te weten in de nummers 9, 10 en 11 van de 40e jaargang (1996). Zie ook mijn 'Geloof en openbaring', in: J. Bouma e.a. (red.), *Begeleidend Schrijven. 25 Jaar Theologische Studiebegeleiding*, Amsterdam 1994.

A. Theologie en filosofie

Theologie is voor Luther in de grond van de zaak alleen maar dit: uitlegging van de Heilige Schrift. Vanuit die stellingname botst hij frontaal op de scholastiek. Hoe kwam dat? Niet, als zou de scholastieke theologie niet geïnteresseerd zijn in de uitleg van de bijbel. Dat was zij overduidelijk wel.¹ Punt is kwestie was, dat de scholastiek naar Luthers gevoelens zich veel te veel op sleeptouw had laten nemen door de filosofie, in casu de filosofie van Aristoteles. Luther was zelf grondig geschoold in de filosofie, en heeft het goed recht ervan ook altijd erkend. Maar waar hij zich hevig tegen verzette, was de dominantie van de filosofie over de theologie. Concreet: hij verwijt de scholastieke theologie dat zij langs de weg van rationele bezinning en speculatie een beeld wil ontwerpen van God. Immers, dat zal altijd uitlopen op een levenloze abstractie. Want de vraagstelling van de scholastiek, *wie* God 'in zichzelf' is, raakt ons mensen in het geheel niet. "Deus est ens separatum a creaturis, ut ait Aristoteles, intra se contemplans creaturas. Sed quid haec ad nos?"² Wezenlijk voor ons is juist, dat God in een relatie tot ons staat. Die relatie is vol spanning. Immers, wij mensen zijn zondaren, en als zodanig hebben wij te maken met een God die enerzijds toorn over de zonde, anderzijds ons zijn genade wil bewijzen. In zoverre hebben wij een andere relatie tot God dan de engelen. Die zijn immers niet in zonde gevallen. Daardoor is hun verhouding tot God anders dan die van verlostes mensen. Als engelen het loflied aanheffen, zullen zij God niet kunnen prijzen als de Heer die hen kocht door het bloed van het Lam. Dat is een geheimenis waar zij geen deel aan hebben, hoezeer zij ook begeren daar hun blik in te slaan (I Petrus 1:12)³ Het hangt dus af van de relatie waarin je tot God staat, hoe je Hem kunt toezingen. Zo hangt het ook van die relatie af hoe je je Hem moet voorstellen. Als wij buiten die relatie om over God nadenken, doen wij aan 'luchtfietserij', construeren wij Godsbeelden waaraan de waarheid vreemd is. En dat is nu precies, waartoe een theologie zich laat verleiden die door de filosofie gedomineerd wordt. Eigen aan de filosofische theologie waarmee Luther te maken had, is immers dat zij abstraheert van de concrete relatie waarin mensen tot God staan. Zij verwacht het van 'neutrale' rationele inzichten, en wil 'algemeen geldende waarheden' over God ontdekken. Daarom staat deze theologie het ware verstaan van de Heilige Schrift principieel in de weg. "Het is een dwaling om te zeggen, dat men zonder Aristoteles geen filosoof kan worden. Veeleer kun je geen theoloog worden, tenzij je het wordt zonder Aristoteles."⁴ Slechts een theologie die ernst maakt met de concrete relatie waarin wij mensen tot God staan, kan zinnige dingen over God zeggen. Dat is een theologie, die weet heeft van de brute verstoring van onze relatie tot God door de zonde; een theologie, die verdisconteert dat wij God als Rechter zeer te

1 Zie Ebeling, a.w. 103v.

2 God is een wezen, gescheiden van de schepselen, zoals Aristoteles zegt, in zichzelf de schepselen beschouwend. Maar wat gaat dat ons aan? Aangehaald bij J.T. Bakker, *Coram Deo*, Kampen 1956, 18.

3 Zie Bakker, a.w. 116.

4 Aldus Luther in zijn disputatie tegen de scholastieke theologie van 4 september 1517 (nog voor de publicatie van zijn 95 stellingen!) Aangehaald bij W. van 't Spijker, a.w. 25.

vrezen hebben; een theologie die zich juist daarom oriënteert op de openbaring van Gods genade in Christus. Dat laatste is natuurlijk voor Luther de grote ontdekking geweest: dat God hem, als zondaar, in Christus genadig wilde zijn. Hij deed die ontdekking aan het eind van een wanhopig zoeken: wat ervoer hij zijn situatie als uitzichtloos, opgesloten als hij zich wist in zijn onvermogen om de zonde volkomen te overwinnen. En wat is de Heilige Schrift voor hem opengegaan, toen hij het verlossende woord er eindelijk in hoorde! Zo is dit voor hem theologie, de ware Gods-kennis: het leren kennen van die God die zich in het evangelie van Jezus Christus openbaart als een genadige God.

B. Theologie en ervaring

Het boeiende is, dat er voor Luther dus een samenhang is geweest tussen zijn persoonlijke ervaring en zijn theologisch bezig zijn. Dat betekent niet, dat hij de inhoud van de theologie afleidde uit hoogst persoonlijke gebeurtenissen. Eerder is het omgekeerde het geval: dat waar het in de theologie om gaat, nam concrete gestalte aan in zijn persoonlijk leven. Die samenhang tussen ligt dus in het wezen van Luthers theologie besloten. Juist omdat de uitleg van de Heilige Schrift in contact wil brengen met een God die zich vol genade tot zondaren toewendt, gaat die uitleg niet buiten jouw relatie tot God om. Omdat het over God gaat, gaat het over jou! En alle theologie, waarbij jijzelf buiten schot blijft, heeft het niet over de God van Jezus Christus! Zo kan Luther een zwaar accent leggen op de verstrengeling van theologisch bezig zijn en het ware christelijk leven. Hier volgen enkele van zijn saillante uitspraken in dit opzicht.

Sola experientia facit theologum.⁵

Alleen hij kan de psalmen uitleggen, die de gemoedsbewegingen die daarin aan de dag komen, uit eigen ervaring kent.⁶

Vergilius in zijn herdersgedichten en boeren-liederen kan niemand verstaan, als hij gen vijf jaar herder of boer is geweest. Cicero in zijn brieven (dat durf ik beweren) verstaat niemand, wanneer hij niet twintig jaar doorkneed werd in de grote politiek. De Heilige Schrift mene niemand voldoende te hebben geproefd, wanneer hij niet honderd jaar met de profeten de gemeenten geleid heeft.⁷

Uit deze laatste uitspraak wordt duidelijk, hoe ver Luther af staat van de gedachte, dat de waarheid van de bijbel gedicteerd wordt door de subjectieve beleving. Als zouden slechts die delen van de bijbel geldigheid hebben, waar men 'feeling' voor heeft. Het gaat hem juist om een groeiproces: theologen dienen levenslang de leerschool van het geloof te volgen, om op die manier steeds meer 'partijen' in de bijbel te verstaan. "Met Gods Woord valt niet te spotten, kunt ge het niet verstaan, neem er uw hoed voor af. ... Zijt ge er nog niet klaar mee om het als Gods Woord te aanvaarden, ga er toch mee door, beluister het met aandacht, eenmaal zal onze Here God het u in het hart drukken."⁸ Maar de wijze waarop de theoloog zelf in het geloof staat, blijft onmiskenbaar een grote rol spelen.

5 Alleen de ervaring maakt een theoloog. De uitspraak dateert uit 1531, zie Ebeling, a.w. 24.

6 Aangehaald bij J.N. Sevenster, *Is congenialiteit een vereiste bij de exegese?* in: M.A. Beek e.a., *Maskerspel*, Busseum 1955, 136.

7 Deze regels schreef Luther twee dagen voor zijn dood in 1546. Aangehaald bij W.J. Kooiman, *Luther en de bijbel*, Baarn 1977³, 178.

8 Aangehaald bij W.J. Kooiman, a.w. 175/176.

Dat maakt het praktische belang uit van deze benadering. Wat merk je inderdaad snel, of een bijbeluitlegger 'bij ondervinding' weet waarover hij het heeft. Niet weinig preken missen doel, doordat 'waarheden' op zo'n wijze worden aangereikt dat de prediker zelf niet echt present is. Zeker, het is hinderlijk als de prediker te nadrukkelijk aanwezig is. De gemeente is te beklagen die moet luisteren naar een voorganger die uitweidt over zijn eigen geestelijke wederwaardigheden. Daar kom je niet voor in de kerk! Maar je bent niet minder te beklagen wanneer je van de kansel af bijbelse waarheden op zo'n manier hoort verkondigen, dat de predikant zelf er eigenlijk buiten staat. Dat dat vaak gebeurt, is niet enkel te wijten aan de predikant. Het heeft ook te maken met het soort theologie waarvan hij of zij gebruik maakt. Nog altijd is er veel theologie die in die zin lijkt op de scholastieke theologie, dat zij in haar verwerking van de bijbelse verkondiging zo gemakkelijk abstraheert van het concrete menselijk leven. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat niet het minst de orthodoxe theologie daaraan mank gaat. Vaak (niet altijd: zie Bavinck!) geldt, ondeugend gezegd: hoe gereformeerder een dogmatiek is, hoe saaier... Daarom is het naar mijn ervaring zo'n verademing om Luther te lezen: zeer orthodox, maar ook pakkend. Het gaat over God, en het gaat over mij!

C. De hermeneutische cirkel

Het feit, dat de scholastieke theologie zich ten doel stelde de bijbel uit te leggen maar daar naar Luthers overtuiging niet in slaagde, wijst op het belang van de *hermeneutiek*, de 'leer van het verstaan'. Als je niet over de goede sleutel beschikt, krijg je de bijbel 'niet open' (vgl. de titel van H.W. de Knijfs boek over hermeneutiek: *Sleutel en slot*). Voor Luther is die sleutel, kort en goed: Christus. 'Was Christum treibet' - daar gaat het om in de bijbel. Maar die sleutel wordt niet van buitenaf aangereikt. Alleen door aandachtig en volhardend de bijbel zelf te lezen, komt men de sleutel op het spoor. Daarbij speelt zeker de *ervaring* van de lezer mee: de duisternis die men als zondaar kan beleven maakt des te gevoeliger voor het licht van Christus dat tussen de regels van de Heilige Schrift door schijnt. Maar er is geen 'aanvullende informatie' (bijvoorbeeld de leer van de paus, of de filosofie) met behulp waarvan men zich toegang kan verschaffen tot de bijbel. Dat is wat men noemt de 'hermeneutische cirkel': je kunt de bijbel alleen maar goed verstaan als je over de goede sleutel beschikt; de goede sleutel vind je alleen maar door je gewonnen te geven aan de bijbelse openbaring...

Het is duidelijk dat we hier raken aan het werk van de Heilige Geest. Vgl. I Corinthiërs 2:12: "Wij nu hebben niet de geest der wereld ontvangen, maar de Geest uit God, opdat wij zouden weten, wat ons door God in genade geschonken is." Maar let wel: ook de verwijzing naar de Geest vermag de hermeneutische cirkel niet open te breken. Je zou kunnen zeggen dat de 'Schwärmer' dat proberen, de tijdgenoten van Luther die zich beriepen op het inwendig licht van de Geest (mensen als Thomas Müntzer en Karlstadt). Bij hen functioneert de verlichting van de Geest als de 'aanvullende informatie' die benodigd is alvorens men de betekenis van de Heilige Schrift op het spoor kan komen. In de praktijk zag Luther dat erop uitdraaien, dat de bijbel werd gespannen voor het karretje van allerlei 'invallen' die men kreeg. Daarom hield hij ook in dit opzicht strak vast aan de hermeneutische cirkel: ook de Geest werkt niet buiten het concrete woord van de bijbel om.

"Darauf ist fest zu bleiben, dass Gott niemand seinen Geist oder Gnade gibt ausser durch oder mit dem vorhergehenden äusserlichen Wort, damit wir uns bewahren vor den Enthusiasten, das ist Geistern, so sich rühmen, ohne und vor dem Wort den Geist zu haben, und danach die Schrift und mündlich Wort richten, deuten und dehnen nach ihrem gefallen, wie der Müntzer tat und noch viele tun heutiges Tag, die zwischen dem Geist und Buchstaben scharfe Richter sein wollen, und wissen nicht, was sie sagen oder setzen."⁹

9 Aangehaald bij Ebeling, a.w. 119.

D. De professionaliteit van de theoloog

Zo wijst Luther enerzijds de (aristotelische) filosofie af als schadelijk voor de theologie, maar dringt hij anderzijds aan op bekwaamheid in de bijbelse vakken als voorwaarde voor heilzame theologie. In 1519 verklaart hij: "Eerst willen wij aan de grammatica aandacht schenken, dat is het waarachtig theologische!"¹⁰

"Wiewohl das Evangelium allein durch den heiligen Geist gekommen ist und täglich kommt, so ist's doch durch Mittel der Sprachen gekommen und hat auch dadurch zugenommen, muss auch dadurch behalten werden. ... So lieb nun als uns das Evangelium ist, so hart lasst uns über den Sprachen halten. Denn Gott hat seine Schrift nicht umsonst allein in die zwei Sprachen schreiben lassen, das Alte Testament in die hebräische, das Neue in die griechische. ... Und lasst uns das gesagt sein, dass wir das Evangelium nicht wohl werden erhalten ohne die Sprachen. Die Sprachen sind die Scheiden, darin dies Messer des Geistes steckt. Sie sind der Schrein, darinnen man dies Kleinod trägt."¹¹

In dit verband is veelzeggend, dat Luther zelf aan de universiteit van Wittenberg belast was met het doceren in de bijbelse vakken. Dat was geen vrije keuze van hem: vanuit het klooster waar hij ingetreden was droeg men hem die specialisatie op. Met name in het Hebreeuws was hij een vakman. Op dat vakmanschap heeft Luther zich ook beroepen als het ging om de beweging die hij in gang gezet heeft. Altijd weer was de vraag van de zijde van zijn tegenstanders: "Hoe durf jij, Duitse monnik, tegen de paus en heel de Katholieke Kerk in te gaan?" Zijn antwoord was onveranderlijk: "Ik doe dat met het gezag van mijn graad als bijbels theoloog!"

Ich..., Doktor Martinus, bin dazu gerufen und gezwungen, dass ich musste Doktor werden, ohne meinen Dank [gegen meinen Willen], aus lauter Gehorsam, da habe ich das Doktoramt müssen annehmen und meiner aller liebsten Heiligen Schrift schwören und geloben, sie treulich und lauter zu predigen und lehren.¹²

Wenn dich Gott nicht fordert zu einem Werk, wer bist du, Narr, dass du dir er wagst vorzunehmen? ... Zu einem guten Werk gehört ein gewisser göttlicher Beruf. ... Ich hab's oft gesagt und sage es noch: Ich wollte nicht der Welt Gut nehmen für mein Doktorat; denn ich müsste wahrlich zuletzt verzagen und verzweifeln in der grossen, schweren Sache, so auf mir liegt, wo ich sie als ein Schleicher hätte ohne Beruf und Befehl angefangen. Aber nun muss Gott und alle Welt mit zeugen, dass ich es in meinem Doktoramt und Predigtamt öffentlich habe angefangen und bis daher geführt mit Gottes Gnade und Hilfe.¹³

Ook in de beroemde 95 stellingen over de aflaat presenteerde hij zich nadrukkelijk als hoogleraar en bedoelde hij een debat op wetenschappelijk niveau uit te lokken. In zijn strijd tegen de scholastische theologie wilde hij serieus genomen worden als theoloog. Het ging hem niet om het kleineren van de theologie, maar om haar vernieuwing, een vernieuwing die hij noodzakelijk achtte wilde de kerk zelf vernieuwd kunnen worden. Zo is hij zijn leven lang werkzaam gebleven

10 Zie Ebeling, a.w. 117.

11 Een citaat uit 1524, aangehaald bij Ebeling, a.w. 21/22.

12 Ebeling, a.w. 4.

13 Ebeling, a.w. 6.

op de universiteit van Wittenberg, die door zijn toedoen in korte tijd opklimde van een provinciale opleiding tot de meest gerenommeerde universiteit van heel Duitsland.¹⁴

Bij Luther is dan ook niet alleen sprake van een verstrengeling van zijn theologie met zijn christelijk leven, maar ook met zijn werk als kerkhervormer. Bezig zijn met de theologie had voor hem alles te maken met het dienen van de kerk van Jezus Christus. De universiteit was voor hem geen ivoren toren, maar het studie-centrum van waaruit hij dienstbaar kon zijn aan de machtige verbreiding van Gods Woord. Ook daarin heb ik Luther als inspirerend ervaren. Hij laat zien hoe er geen tegenstelling hoeft te bestaan tussen 'de theoloog' en 'de pastor'. Juist doordat hij zo'n formidabele theoloog was, kon hij ook zoveel voor mensen betekenen. Omgekeerd: juist doordat hij met hart en ziel gericht was op de vertolking van Gods Woord voor al die 'gewone' mensen in Duitsland die hij om zich heen zag, bleef zijn theologie bewaard voor nutteloze scherpslijperij. Aan dit innige verband tussen 'theologie' en 'bediening van het woord' hebben wij naar mijn overtuiging nog altijd een boodschap. Als het verbroken wordt, gaat het zowel slecht met de theologie als met de bediening van het woord. Slecht met de theologie, omdat die zo gemakkelijk ontaardt in 'ivoren toren'-werk. Slecht voor de bediening van het woord, omdat die zo gemakkelijk ontaardt in nietszeggende clichés. Wat goed is het daarom, als predikanten een wetenschappelijke scholing krijgen in de theologie, mits die theologie is afgestemd op het werk in de kerk vanuit het geloof in de daadwerkelijke kracht van het evangelie. Het is geen luxe, om je als dominee te kunnen verantwoorden met een beroep op je *professionaliteit* als uitlegger en verkondiger van het evangelie! En het is heilzaam voor de gemeente, om van kundige herders steeds nieuwe impulsen te krijgen tot het ware christelijk leven. Want altijd weer heeft de kerk van Jezus Christus het nodig, om te ontdekken hoe anders, hoe ongewoon, hoe vernieuwend het evangelie van Jezus Christus is. Te gauw kan zij menen het begrepen te hebben, zodat de verwondering wegeeft en de Geest minder vat op haar krijgt. Een werkelijk bijbelse theologie kan helpen om de verkondiging van het evangelie nieuwe stootkracht te verlenen, zoals eens de theologie van Luther de kerk op ongekende wijze in beweging bracht.

E. Theologia gloriae

Luthers kritiek op de filosofische theologie van zijn tijd was, dat zij veel te abstract over God wilde spreken. De relatie waarin de zondige mens tot God staat werd niet verdisconteerd; gepoogd werd een beeld te ontwerpen van God zoals Hij in zichzelf is. Nu heeft men Luther op zijn beurt wel verweten, dat hij God tekort doet, door enkel en alleen over God in zijn relatie tot ons mensen te willen spreken. Dogmatisch geformuleerd: bij Luther gaat de theologie (spreken over God) op in de soteriologie (spreken over het heil). Maar God is toch meer dan een God van mensen? Wordt het niet heel benauwd, als God alleen nog maar ter sprake komt in het kader van zijn genade voor zondige mensen? God is toch ook nog de God van de wijde schepping? Theologie heeft toch ook met kosmologie te maken? Moet dat niet gezegd worden, om recht te doen aan het feit dat de christelijke godsdienst ook iets met het milieu, en de politiek te maken heeft? En kan de theologie er ooit aan ontkomen, ook na te denken over wie God in zichzelf is? Is het niet wezenlijk voor God, dat Hij aan zichzelf genoeg heeft, en God kan zijn ook zonder de kosmos en de mens? Komt uiteindelijk niet de mens in het middelpunt te staan als je met Luther zoveel nadruk legt op Gods relatie tot ons mensen? Is de ware, bijbelse theologie niet meer theocentrisch?

Nu laat Luthers theologie zich niet vangen in het dilemma 'theologisch-soteriologisch', of 'antropocentrisch-theocentrisch'. Juist Luther heeft erop gehamerd dat wij mensen God verschuldigd zijn Hem lief te hebben om wie Hij in zichzelf is. Het kenmerk van de zonde ziet hij in de neiging van de mens om God te 'gebruiken' met het oog op zijn eigen zieleheil. Hij is zo onder de indruk van Gods verheven heiligheid, dat hij mensen kan oproepen om zich hoe dan ook aan

¹⁴ Zie Ebeling, a.w. 7.

God te onderwerpen, zelfs indien Hij hen zou veroordelen tot de eeuwige dood. Dat zal velen eerder te weinig 'antropocentrisch' in de oren klinken dan te veel! Ook de kosmologie krijgt bij Luther het volle pond. In feite is zijn twee rijken-leer een indrukwekkende poging om recht te doen aan het feit, dat God niet alleen zondige mensen wil redden, maar zich ook als de Schepper verantwoordelijk blijft weten voor de aarde en allen die daarop wonen. En wat betreft het 'wezen' van God: ten diepste deelt Luther met de scholastiek het inzicht, dat God ver boven de wereld en de mensen uitgaat. God is juist in zoverre God, dat Hij niet 'bepaald' wordt door zijn banden met deze wereld, maar veeleer in volkomen vrijheid zichzelf bepaalt, en in majestueuze almacht en soevereiniteit boven de wereld troont. Dat stemt Luther de scholastiek toe. Maar hun wegen scheiden als het aankomt op de vraag of de theologie over deze God iets zinnigs kan zeggen. De scholastiek meent van wel. Met behulp van de rede klimt zij om zo te zeggen naar God op. Vanuit de waarneming van deze wereld 'ontwerpt' zij het beeld van de Schepper zoals Hij in zichzelf is. In het voetspoor van Aristoteles redeneert zij terug naar de oorsprong van al het goede en schone dat wij om ons heen zien, en schetst zij de heerlijkheid van de Algoede, de Almachtige, de Alomtegenwoordige, de Eeuwige, de Onbeweeglijke. Zo is de theologie van de scholastiek een 'theologia gloriae' (theologie van de heerlijkheid): zij streeft naar kennis van God zoals Hij in zichzelf is, in zijn majesteit en heiligheid.

Dat nu is volgens Luther om verschillende redenen een onbegaanbare weg. In de eerste plaats ontwaart hij in die poging om denkend op te klimmen tot God in zijn heerlijkheid, iets uitgesproken hoogmoedigs. Het is die hoogmoed die de hele onderneming zo heilloos maakt. Op zich is het waar wat de scholastiek beweert: God heeft zodanig zijn stempel op zijn schepping gedrukt, dat deze wereld volop naar Hem verwijst. Zie Romeinen 1:20:

"Hetgeen van Hem niet gezien kan worden, zijn eeuwige kracht en goddelijkheid, wordt sedert de schepping der wereld uit zijn werken met het verstand doorzien."

Maar doordat deze 'verwijzingen naar God' sinds de zondeval in handen gekomen zijn van goddeloze mensen, zijn ze gaan dis-functioneren. In hun hart leeft namelijk allermindst de ware eerbied voor God; zij waren er niet op gericht Hem te 'verheerlijken' en te 'danken'. Zij zijn integendeel op zichzelf gericht: ze voerden de pretentie 'wijs' te zijn (Romeinen 1:22), wat niet anders betekent dan dat zij prat gaan op hun eigen menselijk inzicht (vgl. I Corinthiërs 1 en 2, waar de 'wijsheid' van mensen geldt als 'vleselijkheid'). Luther zegt: "De mensen hebben de kennis Gods op grond van zijn (scheppings)werken misbruikt."¹⁵ De 'algemene openbaring' van God in de schepping gebruikten zij als materiaal om zélf te glorieren met hun briljante rationaliteit. De mens is gaan doen alsof hij voldoende 'niveau' heeft om enigszins in kaart te brengen wie en wat God is. In wezen herhaalt zich in dit ondernemen de zonde van Adam, die als God gelijk wou zijn. Alsof ooit een schepsel zich, ook in intellectueel opzicht, kan meten met de Schepper! De enige weg waarlangs een mens reële kennis van God kan krijgen, is die van Gods openbaring. De 'theologus gloriae' weigert zich van die openbaring afhankelijk te maken; hij wil zich niet door God laten gezegen. Zo gezien maakt de hoge ladder van redenering en speculatie, waarlangs hij de hemel probeert binnen te dringen om het wezen van God te beschrijven, deel uit van de 'eigen gerechtigheid' van de mens. En net zoals die 'eigen gerechtigheid' een mens uiteindelijk alleen maar in de weg staat (Filippenzen 3:7), zo loopt de wijsheid van de scholastische theologie alleen maar op dwaasheid uit.

Want - dat is de tweede reden waarom Luther dit een onbegaanbare weg vindt - wat levert deze theologie nu op? Op zijn hoogst een vaag, en meestal een vals beeld van God. Immers, waar je als mens met dat hoogste wezen, die eerste oorzaak, concreet aan toe bent - dat onthult de filoso-

15 In een toelichting op de in 1518 gehouden Heidelberger Disputatie, stelling 20. Aangehaald bij E. van der Veer, *Cruciale verborgenheid. Een studie naar de reikwijdte van Luthers theologie crucis*, Kampen 1992, 244.

nie niet. Wat Hij precies met jouw leven wil of van plan is - dat blijft raden. En al radend slaan de filosofische theologen alleen maar de plank mis. "Bewerende wijs te zijn, zijn zij dwaas geworden," zegt Paulus in Romeinen 1:22, wat hij vervolgens toelicht aan hun absurde projecties: "Zij hebben de majesteit van de onvergankelijke God vervangen door hetgeen gelijkt op het beeld van een vergankelijk mens..." Zij vormen zich een beeld van God naar hun eigen rationele inzichten. Zo komen zij uit bij een god die ten diepste is zoals zij vinden dat hij zou moeten zijn. Maar dat is niet de ware God. De ware God gaat juist ver boven mensen en hun idealen uit. Wie Hij werkelijk is, dat moet Hij ons openbaren. De ware wijsheid zal zich daaraan houden en daarom niet langs de weg van filosofische redentatie en speculatie tot Hem op proberen te klimmen. Die weg is uiterst bedrieglijk.

Zij is ook gevaarlijk. Want dat is de derde reden waarom Luther helemaal niets ziet in de 'theologia gloriae': die waagt zich op een terrein waar het een mens bang te moede wordt. Waar ben je nu eigenlijk mee bezig, als je God wilt kennen, niet zoals Hij zich aan ons openbaart, maar zoals Hij in zijn heiligheid en soevereiniteit is? Je stort je dan in een afgrond: de afgrond van Gods verkiezing bijvoorbeeld, of die van zijn voorzienigheid. Wie daarover gaat nadenken raakt het spoor geheel bijster. Speculaties over de redenen die God heeft om het kwade toe te laten, of om de ene mens te verkiezen en de andere niet, lopen op niets uit. Integendeel: zij slaan de bodem onder je voeten weg. Wij mensen kunnen het helemaal niet aan om God in zijn majesteit te leren kennen. Hij is een God die een ontoegankelijk licht bewoont (I Timotheüs 6:16). Pas als wij mensen in de toekomstige eeuw die heerlijkheid zijn ingegaan, zullen wij Hem kennen 'van aangezicht tot aangezicht', I Corinthiërs 13:12. Daarop kunnen en mogen wij niet vooruitgrijpen, zoals de 'theologia gloriae' doet. "Laat niemand dus over de naakte Godheid nadenken, maar laat hij deze gedachten ontvluchten als de hel en als de meest eigen aanvechtingen van de satan."¹⁶

F. Theologia crucis

De conclusie lijkt nu voor de hand te liggen: theoloog, mijd de filosofische redentatie en speculatie, en beperk je tot het eenvoudig luisteren naar Gods openbaring in de bijbel. Maar daar wringt nu juist de schoen: bij dat 'eenvoudig luisteren naar de bijbel'. Want het zit de zondige mens in het bloed, om het 'materiaal' van Gods openbaring te misbruiken en het ondergeschikt te maken aan zijn drang om op een of andere manier toch in eigen kracht en wijsheid contact met God te maken. Als de mens dat met de 'algemene openbaring' gedaan heeft, waarom zou hij het dan niet met de 'bijzondere openbaring' doen? En inderdaad: de bijbel wordt maar al te vaak misbruikt. Hetzij als 'wet' ("doe wat er in staat, en je zult zalig worden"), hetzij als 'wijsheid' ("laat je verstand erop los, en je zult God kennen"). Hier komt weer de hermeneutiek om de hoek kijken: hoe versta je de bijbel echt? Luthers antwoord is: als je Jezus Christus leert kennen. Wat dat precies betekent, wil ik tenslotte duidelijk maken. Het komt hier op neer, dat hij tegenover de 'theologia gloriae' de 'theologia crucis' (theologie van het kruis) stelt.

Luther neemt zijn uitgangspunt in I Corinthiërs 1:20-22:

Waar blijft de wijze? ... Heeft God niet de wijsheid der wereld tot dwaasheid gemaakt? Want daar de wereld, in de wijsheid Gods, *door haar wijsheid God niet gekend heeft*, heeft het Gode behaagd door de dwaasheid der prediking te redden hen, die geloven. Immers, ... wij prediken een gekruisigde Christus.

Hij legt de vinger bij de reactie die de 'wijsneuzigheid' van de mensen bij God heeft opgeroepen. Om ons eens en voorgoed af te leren om met onze rationaliteit naar Hem op te klimmen, heeft Hij een openbaringswijze gekozen die alleen nog maar voor het geloof toegankelijk is. Want wat doet God? Hij openbaart zichzelf in het kruis, dat Paulus niet voor niets een 'dwaasheid' noemt

16 Van der Veer 232.

(tegendeel van wijsheid en rationaliteit). Want wie zou nu ooit op het idee komen dat die galg, waaraan een Jood zijn doodsstrijd voert, de macht en de goedheid van God onthult? Door zichzelf te manifesteren in datgene wat mensen ervaren als de opperste dwaasheid, laat God zien dat Hij dus werkelijk niet beantwoordt aan onze menselijke voorstellingen. Luther noemt dat Gods 'verberging onder het tegendeel' (absconditas sub contrario). Toch is die dwaasheid, dat afgrijselijke 'masker' dat God zichzelf als het ware opzet in het kruis van Christus, werkelijk de openbaring van zijn wijsheid. In de Gekruisigde laat Hij zijn ware gezicht zien, van verzoening en redding. Maar alleen de gelovige, de mens die niet aan de zichtbare dingen hangt, kan dat zien! Het is een openbaring, die om deemoed vraagt: men moet eerst aanvaarden dat op Golgotha het schrikwekkende gericht over de zonde plaats vindt, voor men kan zien dat God aan het kruis zijn genade laat blinken.

Deze manier van openbaring, waarbij God zich 'verbergt onder het tegendeel', treft Luther vóór alles aan in het kruis van de Here Jezus. Maar van daaruit treft hij het vervolgens overal aan! Het blijkt Gods 'stijl' na de zondeval te zijn. Om duidelijk te maken dat Hij in geen enkel opzicht 'past' in het beeld dat mensen zich van Hem vormen, zoekt Hij voortdurend die plekken op waar men Hem niet verwacht. Mensen zijn altijd weer uit op roem, macht, wijsheid. Zo 'vallen' zij op goden die glorie uitstralen, die krachtpatsers zijn, die zich bevinden in de ijle hoogte van ragfijne denkconstructies. En wat doet de HERE dus? Hij gaat schuil achter eenvoudigen, verworpenen, zwakken - denk aan heilshistorische figuren als het onbeduidende Joodse volk, 'de kleine David', Maria, dat meisje uit de achterlijke provincie Galilea... Het geloof richt zich op de beloften van God. Maar wat belooft Hij? Het antwoord van Luther (naar aanleiding van Gods belofte aan Abraham) is:

"Onmogelijke dingen, woorden, die leugens lijken, dwaas, zwak, absurd, om te verafschuwen, kettters, duivels - wanneer men met zijn verstand oordeelt. Want wat is belachelijker, dwazer, onmogelijker, dan wanneer God tot Abraham zegt dat hij uit het onvruchtbare en reeds verstorven vlees van Sara een zoon zal krijgen? Zo gooit God ons altijd, wanneer Hij ons artikelen van het geloof voorstelt, eenvoudig onmogelijke en absurde dingen voor, als je op het oordeel van het verstand afgaat."¹⁷

Zo 'blokkeert' God het wijsheidszoeken van de mens, of wij ons daarbij nu baseren op de schepping dan wel op de bijbel. Ook de bijbel vraagt om deemoedig geloof, het geloof dat bereid is om te accepteren dat God zich veelal verbergt, juist wanneer Hij ons wil laten zien wie Hij is.

Luther trekt die lijn door tot in ons eigen leven. Ook in dat wat wij ervaren zal God niet beantwoorden aan de idealen die wij over Hem hebben. Hij zal ons leren Hem te zoeken waar wij hem niet verwachten. Verwijzend naar de aanvankelijk zo triest lijkende lotgevallen van de aartsvaders (Jozef als slaaf verkocht, Jakob die zijn zoon verliest) zegt Luther: "Als zulke ervaringen de aartsvaders te beurt vielen, ...waarom verbazen we ons dan of morren we als we soortgelijke dingen ervaren?"¹⁸

"Zo is ons leven onder de dood verborgen, liefde onder haat, glorie onder schande, heil onder verlorenheid, koninkrijk onder ballingschap, hemel onder hel, wijsheid onder dwaasheid, rechtvaardigheid onder zonde, kracht onder zwakheid en in het algemeen de zekerheid van ieder goed onder haar negatie."¹⁹

17 Zie Luthers grote commentaar op de brief aan de Galaten, bij 3:6.

18 E. van der Veer, a.w. 228.

19 Aangehaald bij W.J. Kooiman, *Gods maskerspel in de theologie van Luther*, in: M.A. Beek e.a., *Maskerspel*, 69.

God 'verkleedt' zich vaak als een vreemde God:

"Ook als God vertoornd schijnt te zijn haat Hij ons toch niet en verwerpt ons niet, maar Hij doet, zoals Jesaja het noemt, zijn vreemde werk, en Hij speelt de toornige om onze vleselijke zin te doden... Maar het is zeker dat God anders denkt en Hij is juist niet vertoornd."²⁰

Let in dit verband op de uitdrukking Gods 'vreemde werk' (opus alienum). Luther verwijst hier naar Jesaja 28:21. Het is een treffende illustratie van wat Hij bedoelt met de 'absconditas sub contrario': "Hij schijnt te doden, maar in werkelijkheid maakt Hij levend; Hij verwondt, maar eigenlijk geneest Hij veeleer; Hij verbrijzelt, maar in werkelijkheid verheerlijkt Hij dan; Hij voert naar de hel, maar in werkelijkheid brengt Hij u veeleer terug uit de hel."²¹

Het is duidelijk dat het geloof in deze God met de felste aanvechtingen gepaard gaat. Bekend is dat Luther daar vaak en diep onder geleden heeft. Toch kan dat niet enkel maar op persoonlijke aanleg worden geschoven. Hij zelf ziet het principieel voortkomen uit het feit, dat God zich verbergt onder het kruis. De ware theoloog is per definitie een theoloog onder het kruis: een mens, die door aanvechtingen heen geprest wordt om te geloven, dat het toch de goede God is die zich openbaart in de vreemde werken die Hij doet. En zo zijn het juist de aanvechtingen die de ware theoloog vormen, dat wil zeggen: de ware bijbellezer! "Vivendo, immo moriendo et damnando fit theologus, non intelligendo, legendo aut speculando."²²

Hiermee is de cirkel rond. We zijn terug bij het innige verband tussen de theologie en de ervaring. Maar uit dit laatste mag duidelijk zijn geworden, dat die ervaring donker gekleurd wordt door Luthers 'theologia crucis'. Naar mijn besef doet hij ons, laat-twintigste eeuwse christenen en theologen, hiermee een belangrijke handreiking. Want is onze situatie er niet een van voortdurende aanvechting? Wij zien zo weinig van God. Hij doet naar het schijnt zoveel 'vreemde werken' waarin wij zijn goedheid absoluut niet herkennen. Onze ratio heeft het vaak moeilijk met de bijbel. Hoe in zulke donkerte in God te geloven, en Hem te verkondigen? De vlucht in de richting van de 'theologia gloriae' ligt voor de hand. Ik reken daartoe:

- alle pogingen om rationeel aannemelijk te maken dat er verschrikkelijke dingen in de wereld gebeuren
- alle pogingen om te 'bewijzen' dat de bijbel gelijk heeft
- alle pogingen om 'tegenstrijdigheden' in de bijbel glad te strijken
- alle verwachtingen van grote daden van God, waaruit zijn onmiskenbare grootheid en overmacht zal blijken.

Maar naar mijn besef komt dat allemaal neer op een te haastig vooruitgrijpen naar de grote toekomst. Zeker, we leven 'tussen de tijden'. De Geest is ons gegeven als 'aanbetaling' van de komende heerlijkheid. Leid uit het voorgaande vooral niet af dat ontkend zou worden dat God ook de God van de opstanding is, die triomfeert en grote dingen doet in de tijd. Als er iemand was die dat in zijn dagen in geloof waarnam en zich erover verblijdde, dan Luther! Maar heeft hij geen gelijk, als hij erop wijst dat de opstanding van Christus de opstanding van de Gekruisigde is? Leeft de gemeente van die Opgestande Heer niet noodzakelijkerwijze onder het kruis? En behoort tot dat 'kruisdragen' niet dat God het ons niet toestaat, Hem nu reeds 'van aangezicht tot aangezicht' te zien? Gods verberging onder het tegendeel: ook wij komen er, dunkt mij, niet

20 T.a.p.

21 E. van der Veer, a.w. 74.

22 Een theoloog wordt iemand niet door begrijpen, lezen en speculeren, maar door te leven, te sterven en verdoemd te worden. Aangehaald bij J.T. Bakker, a.w. 24.

onderuit. Ons geloof wordt duchtig op de proef gesteld. Maar langs die weg zullen wij oog kunnen krijgen voor Gods goede nieuws in de bijbel, de overwinning van Christus op de duivel, het bevrijdende regime van de Geest. Daarom eindig ik met het volgende gebed van Luther:

Bent U niet
een wonderbare en liefderijke God,
die ons zo wonderbaar
en zo vriendelijk regeert.

U verhoogt ons
wanneer U ons vernedert.

U maakt ons rechtvaardig,
wanneer U ons tot zondaars maakt.

U brengt ons de hemel in,
wanneer U ons tot de hel verstoot.

U geeft ons de overwinning,
wanneer U ons het onderspit doet delven.

U troost ons,
wanneer U ons laat treuren.

U maakt ons blij,
wanneer U ons laat huilen.

U laat ons zingen,
wanneer U ons laat wenen.

U maakt ons sterk,
wanneer wij lijden.

U maakt ons wijs,
wanneer U ons tot narren maakt.

U maakt ons rijk,
wanneer U ons armoede toebedeelt.

U maakt ons tot heren,
wanneer U ons laat dienen.

Dr. Ad van der Dussen, oktober 1998